

ÇEVRE POLİTİKALARI BAĞLAMINDA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE ÇEVRESEL HARCAMALAR: AB ÜYESİ ÜLKELER İLE BİR KARŞILAŞTIRMA

Arş. Gör. Kazım SARIÇOBAN

Kilis 7 Aralık Üniversitesi

İİBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü

kazimsaricoban@kilis.edu.tr

Arş. Gör. Elif YILDİRİMCİ

Kilis 7 Aralık Üniversitesi

İİBF, İktisat Bölümü

elifyildirimci@kilis.edu.tr

Özet

İlk olarak Birleşmiş Milletler Çevre Konferanslarında küresel düzeyde ele alınan ‘sürdürülebilir kalkınma’ anlayışının, Türkiye’nin çevre politikaları içerisindeki yeri ve kalkınma planlarında bu konuya verilen önemin incelenmesi bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Türkiye’nin Kalkınma Planlarında çevre politikaları incelendiğinde, ilk başlarda var olan kirliliği giderici amaçlara dayalı politikalar dikkati çekmektedir. Daha sonraları ise önleyici politikalar uygulandığı görülmekte ve çevrenin ekonomi ile bütünleşmesine öncelik veren sürdürülebilir kalkınma anlayışına uygun politikaların uygulandığı anlaşılmaktadır. Türkiye seçilmiş Avrupa Birliği üyesi ülkelerle, özellikle de gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında çevresel kamu harcamalarında oldukça alt seviyelerde kalmaktadır. Özellikle ulusal hasıladan çevresel harcamalara aktarılan pay seçilen Avrupa Birliği ülkelerinin oldukça altındadır.

Anahtar Kelimeler: Çevre Sorunları, Çevre Politikaları, Sürdürülebilir Kalkınma, Çevresel Harcamalar.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF ENVIROMENTAL POLICIES AND ENVIRONMENTAL EXPENDITURES: A COMPARASION BETWEEN TURKEY AND THE EUROPEAN COUNTRIES

Abstract

The main aim of this study is examining the importance and place of “sustainable development”

approach that is discussed in the United Nations environmental conference in global level within the Turkey's environmental policies. Once having a look at Turkey's environmental policies in Development Plans, it can be seen that these policies get into the agenda in the third development plan covering 1973-77, which are targeting to get rid of the exist pollution. In the following plan for 1979-83, preventive policies in along with the approach integrating environment with economics in accordance with the sustainable development has been adopted. Comparing Turkey with the selected European Union member countries shows that Turkey has been lagged quite behind those countries in terms of public spending on environment. Especially, it is determined that the percentage of GDP that goes to environmental spending is very low.

Keywords: Environmental Problems, Environmental Policies, Sustainable Development, Environmental Expenditure.

السياسات البيئية في سياق التنمية المستدامة و النفقات البيئية : مقارنة مع بلدان الاتحاد الأوروبي

المعيد كاظم صاريشوبان
جامعة 7 أربيك كيليس
كلية الاقتصاد و العلوم الادارية , قسم التجارة و الخدمات اللوجستية الدولية

kazimsaricoban@kilis.edu.tr

المعيد أليف يلدريمجي
جامعة 7 أربيك كيليس
كلية الاقتصاد و العلوم الادارية , قسم الاقتصاد

elifyildirimci@kilis.edu.tr

الملخص

الهدف من هذه الاعمال هي دراسة الاهمية المعطاة لخطة التنمية ومكان تركيا ضمن سياسات البيئة وفهم "التنمية المستدامة" الذي نوقش على الصعيد العالمي في مؤتمر البيئة الأول للأمم المتحدة. عند دراسة سياسات البيئة في خطط التنمية التركية, في البداية يلفت نظرنا السياسات الحالية المستندة الى هدف ازالة التلوث. بعدها تظهر السياسات الوقائية المطبقة والتكامل الاقتصادي مع البيئة و المعلوم في تنفيذ السياسات المناسبة لمفهوم التنمية المستدامة و التي لها الاهمية. عند مقارنة تركيا مع دول أعضاء الاتحاد الاوروبي المحددة وبالأخص مع الدول المتقدمة فهي تظل في مستوى منخفض الى حد ما في الانفاق البيئي العام. على وجه الخصوص يظهر انخفاض كبير في الحصة التي تحول من الدخل القومي الى الانفاق البيئي مع دول الاتحاد الاوروبي المختارة.

الكلمات المفتاحية: المشاكل البيئية, السياسات البيئية, التنمية المستدامة, الانفاق البيئي.

1. GİRİŞ

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanı çevreden koruma düşüncesi hâkimken, sanayi devrimi ve sonrası dönemde çevrenin aşırı tahribatı sonucu doğal kaynakların ve doğanın hızla tükenmesi ve artık kaynakların kendini yenileyememesi, çevrenin insandan korunması gerektiği düşüncesini hâkim kılmıştır. Sanayi devrimi ile başlayan bu süreçte hızla tüketilen doğal kaynaklar ve aşırı tahrip edilen çevre, bugün insanlığı tehdit eder boyutlara ulaşmış ve çevre sorunları günümüzde dünya gündemini meşgul eden en önemli sorunlardan biri haline gelmiştir.

Çevre sorunlarının çözümüne yönelik uluslararası ortak girişimler Stockholm Konferansı (1972) ile başlamıştır. Bu konferansın başka bir önemi ülkelerin çevre politikalarını oluşturma sürecini de başlatmış olmasıdır. Son yıllarda, hem küresel hem de ulusal düzeyde çevre koruma politikalarında genel kabul gören en önemli kavramlardan biri de “sürdürülebilir kalkınma” kavramıdır.

Dünyada yaşanan gelişmelere bağlı olarak Türkiye’de de ilki 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977) olmak üzere, tüm beş yıllık kalkınma planlarında çevre kavramı ayrı bir başlık altında ele alınmış, çevrenin korunması ve geliştirilmesi ile çevre sorunlarının çözümüne yönelik politikalar üretilerek uygulamaya çalışılmıştır. Türkiye sanayileşme ve kentleşme sürecine geç girmiş olmasına rağmen, özellikle 1970’lerden sonra ciddi çevre sorunları ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak, çevre sorunlarını çözmeye yönelik oluşturulan çevre politikalarının çoğu uygulama aşamasında gerekli denetimlerin olmayışı ve siyasi istikrarsızlıkların var olması gibi nedenlerle çevre sorunlarının çözümü gecikmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye’nin çevre politikalarının ve bu politikaların uygulanma süreçleri olan kalkınma planlarında çevre sorununun, Sürdürülebilir Kalkınma ilkeleri doğrultusunda, ekonomik ve sosyal politikalar ile bütünlüğünün sağlanıp sağlanmadığının incelenmesi yapılmıştır. Yine son bölümde Türkiye’nin ve seçilen Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin yakın dönem çevresel harcamaları analiz edilmiş ve bu bağlamda AB üyesi ülkeler ile Türkiye’nin çevresel harcamaları karşılaştırılmıştır.

2. ÇEVRE KONUSUNUN ÖNEMİ VE TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Çevre, bütün canlıların hayatları süresince ilişkilerini devam ettirdikleri ve karşılıklı etkileşim için bulunmuş oldukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortama verilen isimdir. Bu nedenle canlıların sağlıklı bir hayat sürdürebilmesi de sadece sağlıklı bir çevre ile mümkündür. İnsanlık tarihine baktığımızda endüstri devrimine kadar insan çevre ile bütüncül bir biçimde yaşamıştır. Ancak sanayi ve gelişen teknolojiyle insanoğlu çevreyi yeniden düzenlemeye başlamış ve bu düzenleme sonucunda doğaya binlerce yılda verilemeyen zarar çok daha kısa bir zamanda verilir olmuştur.

Sanayi devrimiyle ortaya çıkan ve giderek etkisini arttıran ekolojik sorunların ve bunların yıkıcı etkilerinde, son yıllarda geliştirilen ve uygulanan önlemlere rağmen kayda değer bir

azalma görülmemektedir. Daha önceleri sadece kirlenme olarak algılanan ve gün geçtikçe toplumsal yaşamın bütün alanlarını kapsayan bu sorun üzerinde araştırmalar gittikçe yoğunlaşmaktadır (Görmez, 2007:12). Yapılan araştırmalar, günümüzde dünyada her gün en az 140 bitki ve hayvan türünün yok olduğunu, havadaki karbondioksit seviyesinin sanayi devrimi öncesi yoğunluğa göre %26 oranında arttığını ve artmaya devam ettiğini, bunun yanında her yıl 17 milyon hektar orman yok edildiğini ortaya koymaktadır (Erdoğan, 2003:16).

Yirmi Birinci Yüzyıl, nükleer silahların yayıldığı, kimyasal silahların çok sayıda ülke için sıradanlaştığı, atmosfere salınan zehirli gaz ve kimyasalların yoğunluğunu arttırdığı, içme sularının giderek azaldığı, verimli tarım alanlarının ve yerkürenin soluk alıp veren yapıları olan ormanların yerleşim yeri ya da sanayi için tahrip edildiği bir zamanı simgelemektedir (Parlak, 2004: 16). Böylesi bir durumda insanoğlu çevresini tüketmekte ve bunu önleyemediği takdirde aslında kendi geleceğini tüketme noktasına doğru ilerlemektedir. Tüketim modellerinin küreselleşmesiyle, kirlilik ve çöpler de küreselleşmiş, kimyasal ve zehirli atık dağları, sanayi atıkları gibi özellikle sanayileşmiş ülkelerin atıkları sistematik olarak az gelişmiş ülkelere taşınmaktadır. Ancak göz ardı edilen konu bu çöpler nereye giderse gitsin kirlettiği ortamın yine yerküre olduğudur.

1800'lü yıllardan itibaren sanayileşmenin ortaya çıkardığı olumsuzluklara karşı, doğayı korumaya yönelik çabalar, ilk olarak İngiltere'de başlamış daha sonraları tüm Avrupa'da kurulan çevreci dernekler ile çevre koruma hareketleri sistematik hale gelmiştir. Çevre sorunlarına yönelik bu ilk ulusal örgütlenmelere rağmen yıkıcı boyuttaki etkiler, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren daha somut olarak görülmeye başlanmıştır. 1930 yılında Belçika'nın Meuse Vadisinde yaşanan kirlilik sonucunda ölüm, kalp ve solunum rahatsızlıklarının ortaya çıkması, hava kirlenmesi olgusunu gözler önüne sermiştir. 1948 yılında Pensilvanya'nın Donora kentinde ve 1952 yılında Londra'da baş gösteren kirlilik olayları, insan ölümlerine yol açtığı için kısa sürede geniş bir kamuoyu tepkisi aldığından, bu konuda politika oluşturulup hayata geçirilmesi zorunlu hale gelmiştir (Türkman, 2000:36). 1960 yılından itibaren dünyanın çeşitli yerlerindeki bilim insanları, çevrenin insanlar tarafından giderek kötüleştirildiğini ve bu durumun sürmesi halinde yeryüzünün yaşanabilirliğini kaybedeceğini vurgulamışlardır. Dünyanın sayılı bilim adamlarından yüze yakını bir araya toplayan Roma Kulübü, birçok projeye konuya katkıda bulunmuştur. 1972 yılında Roma Kulübü himayesinde yapılmış olan Büyümenin (Gelişmenin) Sınırları (Limits to Growth) projesi Dünya kamuoyunda ekoloji devriminin başlangıcı olarak gösterilebilir. Hatta çevre ile diğer bilim dallarını ilişkilendirmesi bakımından 'çevresel bilimlere sosyal bilimlerin ilgisinin başladığı yer' tanımlaması da yapılmaktadır (Finco ve Nijkamp, 2001:292). Bu projede Dünya nüfusunun artması, sanayinin gelişmesi, toplumun doğayla uyumlu olmayan teknolojiden istifade etmesi, çevre sorunlarının esas sebepleri olarak gösterilmiştir.

Çevre konusundaki uluslararası ve bölgesel düzenlemelerin başlangıcı Birleşmiş Milletler tarafından 5 Haziran 1972'de Stockholm'de gerçekleştirilen 'İnsan Çevresi Konferansı'dır. Bunu 1973 yılında AET Birinci Çevre Eylem Programı izlemiş, 1974'te Birleşmiş Mil-

letler Çevre Programı (UNEP) kurulmuş ve 1975'te Barselona'da, Akdeniz Eylem Planı onaylanmıştır. 1983 yılında kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında yayınladığı 'Ortak Geleceğimiz' başlıklı, komisyon başkanının adıyla, 'Brundtland Raporu' olarak bilinen ünlü raporda, 'Giderek ağırlaşan çevresel sorunları karşısında, insanlığın çıkış yolu olarak, çevresel gelişme ile ekonomik kalkınma arasındaki yaşamsal köprü'nün kurulması ve gelişmenin sürdürülebilir olması gerekmektedir' denilmiştir. Yine bu rapor üzerine oluşturulan gündemle, Birleşmiş Milletler 1992 yılında Rio'da, yeni bir konferans düzenlemiş ve sürdürülebilir kalkınma konusundaki en önemli ikinci adım bu konferansta atılmıştır (Karabıçak, 2008:47). 1995 yılında Berlin'de yapılan COP 1 (Conference of The Parties) anlaşması gereğince, 1992 yılında sera etkisi yapan gazların 2008-2012 yılları arasında atmosfere salınmasının en az %5 azaltılmasını öngören Kyoto protokolü 1997 yılında Kyoto'da benimsenerek 16 Mart 1998 tarihinde New York'ta imzaya açılmıştır. Güney Afrika Cumhuriyetinin Johannesburg kentinde gerçekleştirilen Johannesburg Zirvesi (26 Ağustos - 4 Eylül 2002) sonunda iki temel belge ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri 'Uygulama Planı', diğeri ise siyasi kararlılığın yansıtıldığı 'Siyasi Bildiri' dir. Uygulama planı taslağı 24-25 Ağustos 2002'de gayri resmi olarak tartışmaya açılmış ve sonrasında alt çalışma grupları seviyesinde sürdürülmüştür. Üzerinde uzlaşmaya varılamayan konular Bakanlar düzeyindeki toplantılarda ele alınmış ve on iki gün süren yoğun tartışmalar sonucunda yenilenebilir enerji, kimyasallar, doğal kaynaklar, iklim gibi konular sonuçlandırılarak 4 Eylül 2002 tarihinde genel kurulda kabul edilmiştir (Ağca, mfa.gov.tr).

3. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI

Sürdürülebilir Kalkınma düşüncesinin kavramsallaşması başta BM olmak üzere birçok uluslararası kuruluşun yoğun çalışmaları sonucu olmuştur. Özellikle 1970'li yıllardan itibaren, yerel ve ulusal düzeyde birçok konferanslar ve bilimsel araştırmalar yapılmış, yapılan her yeni çalışma Sürdürülebilir Kalkınma düşüncesinin kavramsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Klasik büyüme yaklaşımının teknolojik ilerlemelerle ekonomik büyümeyi engelleyecek herhangi bir sınırının olamayacağı görüşü geçte olsa fark edilmiş ve doğanın sınırlı, tükenbilir, yenilenemez kaynaklarının olduğu, yenilenebilir kaynaklarının da aşırı kullanımı sonucu geri dönülmez biçimde tahrip olduğu görülmüştür. Hızla gelişen toplumlar, bir yandan ekonomik eşitsizliklerle mücadele ederken diğer yandan gelecek nesillerin yaşam alanlarını da koruma altına alma gayreti içine girmişlerdir. Bu noktada 1990'larda sürdürülebilir kalkınma kavramı yoğun olarak gündeme gelmiştir. Kavram, ekolojik sınırlandırmalar ve gelecek nesillere korunmuş bir çevre bırakma gereksiniminin bilinciyle, ekonomik büyüme ve sosyal adalet endişesinin demokrasi, katılım ve sivil toplum üstünlüğünün vurgulandığı bir çerçeve içinde kavramsallaştırılmıştır (Yıldırım ve Göktürk, 2004:450).

Sürdürülebilir kalkınma görüşü aşırı nüfus artışı, küresel ısınma, ozon tabakasının bozulması, çevrenin hasar görmesi, biyolojik türlerin yok olması ve çeşitli kirlilik unsur-

larının doğal yaşamı tehdit ettiğini kabul eder. Ayrıca bu kavram, ekonomik kalkınma fikrini benimsemekte ve yoksullukla mücadele, yaşam kalitesinin artırılması ve çevre koruma süreçlerinin devamı için ekonominin son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma doğal kaynaklar üzerinde aşırı bir kullanım yaratmayacak şekilde dengeli bir gelişmeyi sağlamak için mücadele eden ve kaynakların uzun dönemde kullanılmasına imkân sağlayacak bir yol olması bakımından bir gereklilik olarak kabul görmektedir (Demir ve Çevirgen, 2006:95).

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun, "Sürdürülebilir Kalkınma; Bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin karşılamaktır" şeklindeki tanımı alanındaki ilk ve şimdilik tek resmi tanımdır. Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili bütün tanımlamalarda; gelecek kuşaklar, doğal kaynaklar, yoksulluk, temel ihtiyaçlar gibi ortak kavramlar kullanılmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma özünde iki ana düşünce üzerine kurulmuştur. Bunlardan birincisi; insan ihtiyaçlarının özellikle dünyadaki yoksul insanların ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. İkincisi ise; çevrenin bugünkü ve gelecekteki ihtiyaçları karşılayabilme yeteneğini kazanması ve teknolojinin ve sosyal örgütlenme biçimlerinin getirdiği baskıların giderilmesidir. Sürdürülebilir kalkınma düşüncesi yoksulluk, kaynaklardaki azalma, çevresel baskı, sosyo-ekonomik ve siyasal politikaların niteliğiyle doğrudan ilgilidir (Mutlu, 2008:84).

Sürdürülebilirlik kavramı insanoğlunun doğal kaynaklar ve çevre üzerindeki aktiviteleri sonucu ortaya çıkmıştır. Toplumun sağlığı, güvenliği ve ekonomik istikrar yaşam kalitesi tanımlamasında temel teşkil eder. Çevre ile ilgili uluslararası düzeydeki toplantılar incelendiğinde toplumun gelişme alanındaki uzun dönemli problemler için çevresel yaklaşımın bir şekilde değiştiğini bize gösterir (Gherasim, 2012:447). Özellikle ekosistem üzerine yapılan çalışmalar zamanla sürdürülebilir kalkınmanın tanımını güçlendirmiş ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğanın insanoğluna sağladığı faydadan ziyade, doğanın kendine değer vermek olarak tanımlanmıştır (Kates vd. 2005: 11).

Sürdürülebilir kalkınma 19. ve 20. yüzyıldaki hakim ekonomi anlayışında şimdiki durumun tersine, enerji kullanımını ve dünyadaki doğal kaynakların kullanımını sınırlandıran, bunlara eş zamanlı olarak çevrenin korunması ve muhafaza edilmesinde radikal tutum içinde olan bir ekonomik gelişme türü olarak anlaşılmıştır. Gerçekte ise, sürdürülebilir kalkınma kavramı sosyo-ekonomik gelişmenin tüm yöntem ve şekillerini gösterir. Bu yönüyle sürdürülebilir kalkınma, sosyo-ekonomik unsurlar ve doğal sermaye unsurları arasında bir denge sağlamada ilk sırada yer almaktadır (Gherasim, 2012:447).

Sürdürülebilir kalkınma, günümüzde, doğal kaynaklar ile ekosistemin korunması, ekonomik gelişmenin sosyal refaha katkı yapması ve fırsat eşitliğinin sağlanması gibi konulara dair vurgularıyla temel kalkınma yaklaşımlarından en önemlisi olma konusunda gündemdeki yerini korumaktadır (Rio'dan Rio'ya, 2012:8).

4. TÜRKİYE’NİN KALKINMA PLANLARINDA ÇEVRE KONUSU VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA YAKLAŞIMI

Sanayileşmeye paralel olarak yaşanan kentleşme neticesinde ortaya çıkan çevre sorunları ile Türkiye’nin karşı karşıya gelmesi, diğer sanayileşmiş ülkelere göre daha geç olmuştur. Çevre sorunlarının dünyayı tehdit eder hale geldiği 1970’li yıllar çevre sorunlarının uluslararası düzeyde ele alındığı yıllardır.

Türkiye çevre politikaları oluşturmaya 1973 yılından itibaren başlamıştır. Bu tarihten önce çevre korumada bazı kanunlar uygulanmaya konmuş olsa da sürdürülebilirlik anlayışında olmamış daha çok kirliliği önleyici ya da yasaklayıcı nitelikte kanunlar yürürlüğe girmiştir. Kısaca Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınma anlayışına uygun politikalara yönelmesi 1970’li yıllardan itibaren olmuştur.

1980’lerin ilk yarısı ile birlikte çevre yönetimi ve çevre mevzuatı alanlarında, ülkemizde bir dizi gelişme yaşanmıştır. 1982 Anayasasının 56. maddesiyle başlayan düzenlemeler, 1983 yılında yayımlanan 2872 sayılı Çevre Kanunuyla başka bir aşamaya geçmiş, günümüze kadar da çevre mevzuatında bir dizi olumlu değişiklik olmuştur.

Planlı ekonomilerde, çevre ile ilgili politikaların kalkınma planlarında yer alması doğaldır. Bu bağlamda Türkiye’de, 1963-1972 yılları arasını kapsayan ilk iki planda, çevre sorunları için özel bölümler ayrıldığı ve ayrıntılı politikalar oluşturulduğu söylenemez. Bu planlarda genel olarak ‘çevre sağlığından’ söz edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın ‘Sosyal Kalkınma ve Gelişme’ ve ‘Tarım ve Endüstriyel Üretim’ bölümlerinde kısmen çevre konusuna değinilmiş, sanayileşmenin gelişme üzerindeki etkisine dikkat çekilmiş ancak yarattığı kirlilikten söz edilmemiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda ise, kentsel problemler ve sağlık politikalarına uygun kentleşme stratejileri belirlenmiş; ancak, yine çevre konusunda ayrı bir düzenlemeye yer verilmemiştir (Kılıçoğlu, 2005:66).

Çevre olgusunun geniş bir şekilde ele alınıp, ayrı bir bölüm olarak yer aldığı ilk düzenleme 1973-1977 yıllarını kapsayan 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı ve 1978 Ara Programıdır. Planda, ülkenin su, hava ve kıyı gibi belli başlı çevre sorunlarına dikkat çekilmekte ve bunların “bir bütün olarak, planlama sisteminin içinde incelenmesinin gereği” vurgulanmaktadır (Keleş ve Hamamcı, 1997:250).

Dördüncü planda (1979-1983) çevre konusunda önleyici politikaların esas alınmasını kabul ederek, temel yaklaşım olarak sanayileşme, tarımda modernleşme ve kentleşme sürecinde çevrenin de dikkate alınmasını öngörmektedir. Beşinci plan dönemi (1985-1989), ülkede çevre ile ilgili konulara ilginin arttığı bir dönemdir. Bu planda çevre sorunları ‘Sosyal Hedef ve Politikalar’ adlı bölümde ele alınmış ve ilk kez temiz bir çevre için izlenmesi gereken politikalara yer verilmiştir. Planın hazırlandığı dönemde çalışmalarına başlanan ve sürdürülebilir gelişme kavramının ilk kez açıkça tanımlandığı Ortak Geleceğimiz adlı raporun da etkisi ile planda çevre konusundaki temel yaklaşım; sadece mevcut kirliliğin ortadan kaldırılması, olası bir kirliliğin engellenmesi değil, kaynakların gelecek nesillerin de yararlanabileceği en iyi şekilde kullanılması, korunması ve geliştirilmesi

şeklinde belirlenmiştir (Kılıçoğlu, 2005:79).

Altıncı plan döneminde (1990-1994), Türkiye'deki çevre politikalarının gelişimini etkileyen ulusal ve uluslararası anlamda birçok önemli gelişme yaşanmıştır. 1990 yılında Kıyı Kanunu yürürlüğe girmiş, aynı yıl Ozon Tabakasının Korunması ile ilgili Viyana Sözleşmesi ile Montreal Protokolü'ne katılmamız onaylanmış ve 1991 yılında Çevre Bakanlığı kurulmuştur. Türkiye 1992'de Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'na (UNCED) katılmış ve Rio Deklarasyonu ile Biyolojik Çeşitlilik Anlaşmaları imzalanmış, Gündem 21 benimsenmiş, ancak İklim Değişikliği Anlaşması'na imza atılmamıştır. Bunların yanında 1992 yılında Karadeniz'in Kirliliğe Karşı Korunması Sözleşmesi imzalanmış ve 1993 yılında Çevre Temizlik Vergisi, Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) ve Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmelikleri yürürlüğe girmiştir (Bozkurt,2010:52). Türkiye'nin beş yıllık kalkınma planlarına ait çevre politikalarında sürdürülebilir kalkınma kavramına ilk kez bu plan döneminde yer verilmiştir.

Yedinci plan (1996-2000) çok daha gelişmiş bir anlayışla ve ülkede bir 'Çevre Değişim Projesi'nin hazırlanarak benimsenmesi yönteminden hareketle, sürdürülebilir kalkınmayı temel ilke olarak benimsemekte ve çevre konusundaki temel sorunu bir "yöntem sorunu" olarak ele almaktadır (Mengi ve Algan, 2003:230). Ekonomik, idari, hukuki, politik, sosyal ve kültürel araçları kullanarak doğal ve yapay çevre unsurlarının sürdürülebilir kullanımını sağlamak üzere yerel, bölgesel ve merkezi düzeyde politika ve stratejilere ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.

Sekizinci plan döneminde (2001-2005) çevre sorunlarını çözmek amacıyla mevzuatta ve kurumsal yapının oluşturulmasında ilerlemeler kaydedilmiş, Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP) hazırlanmıştır. Temiz bir çevreye yönelik toplumsal duyarlılığın arttığı fakat çevre yönetim sistemleri konusunda istenilen etkinlik düzeyine gelineemediği; hızlı kentleşme, başta kıyı alanları ve denizler olmak üzere doğal kaynaklar üzerindeki baskıları, atıkların miktarını ve diğer çevre sorunlarını arttırdığı belirtilmiştir. Bu bağlamda planın çevre konusundaki temel ilkesi; insan sağlığını, ekonomik dengeyi, kültürel, tarihi ve estetik değerleri korumak suretiyle ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamak olarak benimsenmiştir. Planda, genel anlamda, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli olan sektörel bütünleşme anlayışını yansıtan bir politikanın varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bu durum Türkiye'nin küresel düzeydeki sürdürülebilir gelişme politikalarının da yönlendirmesiyle daha önceki yıllarda benimsemiş olduğu ulusal politikalarından bir tür geri gidiş olarak nitelendirilebilir (Mengi ve Algan, 2003:239).

Dokuzuncu Plan (2007-2013), AB üyelik sürecine katkı sağlamak üzere temel strateji dokümanı olarak ve AB mali takvimi dikkate alınarak hazırlanmıştır. Diğer planlardan farklı olarak bu plan yedi yıllıktır. Uzun Vadeli Strateji (2001-2023) çerçevesinde hazırlanan planın vizyonu 'istikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen ve AB'ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye' olarak belirlenmiştir (Ertürk, 2009:422).

Dokuzuncu planın 10 temel ilkesinden biri, 'doğal ve kültürel varlıklar ile çevrenin gele-

cek nesilleri de dikkate alan bir anlayış içinde korunması esastır' ilkesidir. AB ile katılım müzakereleri 3 Ekim 2005'te başlamış ve açılan 35 başlıktan biri olan 'Çevre' ile ilgili görüşmeler 2006 yılı içinde başlatılmıştır. AB'ye uyum çerçevesinde Türkiye'nin çevre ile ilgili yapması gerekenlerin maliyeti ortalama 70 milyar Euro olarak öngörülmüştür. Bu rakamın yüksek oluşu, kamu sektörünün tek başına bu yükün altından kalkamayacak oluşu, gerek ilgili kurum ve kuruluşlar arasındaki görev ve yetki dağılımındaki belirsizlikler gerekse mevzuat uyumu noktasındaki eksiklikleri giderebilmek için uzun bir zaman dilimine ihtiyaç duyulduğu 9. Planda altı çizilen önemli konulardan biridir (Bozkurt,2010:61).

5. TÜRKİYE'DE VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE ÇEVRE KORUMA HARCAMALARININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Çevresel harcamalar, üretim süreçleri ile mal ve hizmetlerin tüketiminden kaynaklanan kirliliğin önlenmesi, azaltılması ve giderilmesi amaçlı faaliyetler için yapılan harcamalardır. Kamu sektöründe, yönetim, izleme ve mevzuat uygulamaları için yapılan harcamalar da çevresel harcamalara dâhil edilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK), 1997 yılından itibaren öncelikle kamu sektörü ile başlayarak çevresel harcama istatistikleri ile ilgili veri derlemektedir. Kamu sektörü için veri kaynakları; belediyeler, il özel idareleri ve diğer kamu kurum ve kuruluşları olmaktadır. Çevresel harcamalar kapsamında cari harcamalar ve yatırım harcamaları ile ilgili veri derlenmektedir. Cari harcamalar, personel ödemeleri, sosyal güvenlik kurumlarına yapılan ödemeler, ekipman ve sarf malzemesi alımları, enerji kullanımı, hizmet alımlarını içerir. Yatırım harcamaları ise, makine-teçhizat alımları, bina ve bina dışı inşaatlar için yapılan harcamaları (Örneğin; arıtma tesisi inşaatı vb.) içermektedir (tuik.gov.tr).

Çevresel harcama istatistikleri ile ilgili veriler, kamu kuruluşlarından 1997 yılından itibaren, belediyelerden 2001 yılından itibaren, il özel idareleri ve mahalli idare birliklerinden ise 2005 yılından itibaren derlenmektedir. Bu bağlamda kamu sektörü çevresel harcamaları; belediyeler, il özel idareleri ve diğer kamu kuruluşlarına ait çevresel harcamaları kapsamaktadır (tuik.gov.tr). Aşağıdaki Tablo 1'de 2005-2012 yılları arası kamu sektörü toplam çevresel harcamaları ile ilgili veriler gösterilmiştir.

Tablo 1: Kamu Sektörü Toplam Çevresel Harcamaları (Belediye ve Diğer Kamu Kurumları) – Milyon TL (2005-2012)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2012*
Kamu Sektörü Toplam Çevresel Harcamalar	5.437	6.770	9.154	9.042	9.712	9.856	12.426
Cari Harcamalar Toplamı	3.399	3.859	4.741	5.546	6.480	6.374	7.771
Yatırım Harcamaları Toplamı	2.037	2.911	4.413	3.496	3.231	3.482	4.655

Kaynak: www.tuik.gov.tr verileri dikkate alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

(*) 2011 yılı verileri TÜİK'te yer almamaktadır.

Tablo 1 incelendiğinde Türkiye’de ekonomik büyümeye bağlı olarak çevresel harcamaların da arttığı görülmektedir. Kamu sektörü toplam çevresel harcamaları bir önceki yıla göre 2006 ve 2007 yılında sırasıyla %24,5 ve %35 artmış, 2008 yılında %1,2 azalmış, 2009 yılında %7,4 artmış ve 2010 yılında ise %1,49 artarak genel olarak artan bir eğilim sergilemiştir.

Cari harcamalar, 2005 yılında kamu sektörü toplam çevresel harcamaların %62,5’ini oluştururken bu oran sırasıyla 2006 yılında %57, 2007 yılında %52, 2008 yılında %61, 2009 yılında %66, 2010 yılında %65 ve 2012 yılında %62,5 olarak gerçekleşmiştir.

Yatırım harcamaları ise, 2005 yılında toplam kamu sektörü çevresel harcamaların %37,5’ini oluştururken, 2006 yılında %43, 2007 yılında %48, 2008 yılında %39, 2009 yılında %34, 2010 yılında %35 ve 2012 yılında 37,5 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye’nin toplam kamu sektörü çevresel harcamaları ve çevresel yatırım harcamalarının GSYH içindeki payları Tablo 2’de gösterilmiştir. Tablo 2’de kamu sektörü toplam çevresel harcamaların GSYH içindeki payları incelendiğinde 2005 yılında %0,83 iken, 2006 yılında %0,89, 2007 yılında %1,08, 2008 yılında %0,95, 2009 yılında %1,01, 2010 yılında %0,9 ve 2012 yılında 1,14 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum kamu sektörü toplam çevresel harcamalarının GSYH içindeki paylarının genel olarak arttığını da göstermektedir.

Bununla beraber çevresel harcamaların 2006 yılında bir önceki yıla göre %24,5 ve 2007 yılında %35,2 arttığı görülmekte ancak; 2008 yılında %1,2’lik bir düşüş yaşanmakta,

daha sonraki 2009 ve 2010 yıllarında sırasıyla %7,4 ve %1,49 artmaktadır.

Tablo 2: Türkiye'nin Kamu Sektörü Çevresel Harcamalarının GSYH* İçindeki Payları (2005-2012)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2012
Kamu Sektörü Toplam Çevresel Harcamaları (Milyon TL)	5.437	6.770	9.154	9.042	9.712	9.857	12.426
Cari Harcamaların Toplam Harcamalar içindeki oranı (%)	62,5	57	52	61	66	65	62,5
Önceki Yıla Göre Çevresel Harcamalardaki Değişim Oranı (%)	-	24,5	35,2	-1,2	7,4	1,49	-
GSYH içindeki Payları (%)	0,83	0,89	1,08	0,95	1,01	0,9	1,14
GSYH Değişim Oranları (%)	16,1	16,9	11,2	12,7	0,2	15,4	9,16

Kaynak: www.tuik.gov.tr verileri dikkate alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

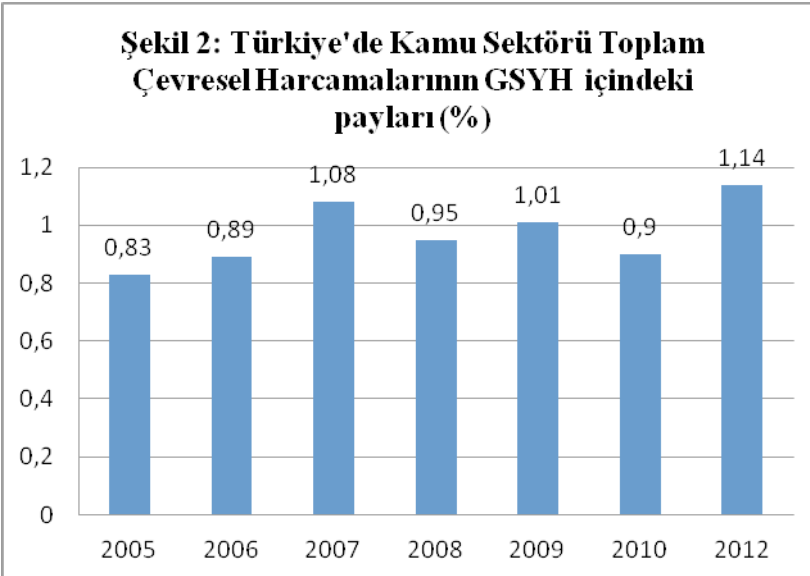
*Üretim Yöntemiyle GSYH – Cari Fiyatlarla - 1998 Bazlı

Şekil 1'de Türkiye'de kamu sektörünün toplam çevresel harcamalarının yıllara göre dağılım grafiği verilmiştir. 2008 yılındaki düşüş hariç kamu sektörünün toplam çevresel harcamalarının 2005 yılından itibaren artma eğiliminde olduğu grafikte görülmektedir.

Kaynak: www.tuik.gov.tr verileri dikkate alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Şekil 2’de ise Türkiye’de kamu sektörü toplam çevresel harcamalarının GSYH içindeki payları yüzde (%) olarak gösterilmiştir. Çevresel harcamaların GSYH içindeki payların yüksek olması çevre korumaya ulusal hasıladan daha çok pay ayrıldığı anlamına gelmektedir. Şekil 2 incelendiğinde çevresel harcamaların ulusal gelir içindeki payların genel olarak arttığı görülmektedir.

Kaynak: www.tuik.gov.tr verileri dikkate alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 3’de Avrupa Birliği üyesi seçilmiş dokuz ülkenin ve Türkiye’nin toplam çevresel harcamaları 1997-2012 dönemi için Euro cinsinden gösterilmiştir.

Bu 16 yıllık dönem içinde Toplam Çevresel Kamu Harcamalarına baktığımızda İngiltere yaklaşık 200 Milyar Euro ile ilk sırada yer almaktadır. İngiltere’yi 175 Milyar Euro ile İtalya, 137 Milyar Euro ile Fransa takip etmektedir. Türkiye ise yaklaşık 18 milyar Euro ile gelişmiş ülkelerin bir hayli arkasında kalmaktadır. Bu 16 yıllık süreci kapsayan bu toplamlara baktığımızda, Türkiye’nin gelişmiş ülkelere nazaran çevrenin korunmasına ve sürdürülebilir kalkınmaya yaptığı yatırımın ne denli düşük kaldığını göstermektedir.

Konuyu başka bir boyutuyla analiz edebilmek adına Tablo 4’de seçilmiş Avrupa Birliği ülkelerinin ve Türkiye’nin toplam çevresel harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) içindeki payları yüzde olarak verilmiştir. Bu gösterge karşılaştırmadan ziyade bize ülkelerin ulusal gelirlerinden ne kadarını çevre korumaya harcadığını göstermektedir. Bu oranlar ülkelerin GSYH değerlerine göre değişmektedir. Bu bağlamda çevresel harcamaların GSYH içinde en büyük paya sahip ülkenin Hollanda olduğu Tablo:4’de açık bir şekilde görülmektedir. Türkiye’nin 1999 Marmara depremi ve 2001 krizinin etkileriyle çevresel harcamalarını, GSYH’sinin %0,08 oranına kadar düşürdüğü görülmektedir.

Türkiye’nin Avrupa Birliği üyesi ülkelerin GSYH yüzdelerine yaklaştığı hatta bazı tarihlerde bu yüzdeleri geçtiği tablodan görüle de, genel olarak bakıldığında ortalamanın altında kaldığını söyleyebiliriz. Böylesi bir tablo sonucunda söylenebilir ki Türkiye, GSYH’inden çevresel harcamalara ayırdığı payla, karşılaştırılan AB üyesi ülkelerin 6’sından (İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika) çevresel harcamalara daha düşük bir pay ayırmaktadır. Bununla beraber burada dikkat edilmesi gereken husus; ülkelerin çevresel harcamalarının artış hızının, milli gelir artış hızından düşük olması durumunda harcama yüzdelerinin bazı yıllar önceki yıllara göre düştüğünün dikkate alınmasıdır. ^{Tablo 3:} AB Üyesi Ülkelerin ve Türkiye’nin Toplam Çevresel Harcamaları (Milyon Euro) (1997-2012)

Tablo 3: AB Üyesi Ülkelerin ve Türkiye'nin Toplam Çevresel Harcamaları (Milyon Euro) (1997-2012)

Ülke/ Zaman	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Belçika	737	1.046	1.157	1.347	1.474	1.552	1.415	1.717	1.599	1.812	1.831	1.955	2.066	2.159	2.602	2.357
Danimarka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.130	1.184	1.320	1.305	1.243	1.291
Almanya	11.629	10.399	10.100	9.660	9.170	8.930	8.760	8.420	8.140	8.220	8.020	8.070	8.110	8.270	-	-
Fransa	6.305	6.538	7.240	7.624	8.301	8.929	8.673	8.891	9.650	9.705	10.238	10.890	11.252	11.468	11.655	-
İtalya	8.763	9.488	9.869	10.219	11.082	11.424	11.232	12.073	12.324	11.902	12.378	13.190	13.562	13.624	13.860	-
Hollanda	9.358	8.847	6.481	4.867	6.864	7.093	7.323	7.471	7.620	8.321	9.022	9.085	9.459	-	8.626	-
Portekiz	696	541	634	765	711	728	694	696	736	749	831	935	1.000	889	828	683
İsveç	478	480	472	687	743	843	874	979	1.172	1.249	1.215	1.155	1.033	1.184	1.282	1.377
İngiltere	6.399	6.892	7.546	8.721	8.898	8.206	7.808	8.747	13.250	17.813	19.950	16.680	16.782	17.715	16.647	17.635
Türkiye	757	1.133	466	630	171	256	1.018	1.246	1.545	1.701	2.022	2.063	2.208	2.490	-	-

Kaynak: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Tablo 4: AB Üyesi Ülkelerin ve Türkiye'nin Toplam Çevresel Harcamalarının GSYH içindeki payları (%) (1997-2012)

Ülke/ Zaman	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Belçika	0,33	0,46	0,48	0,53	0,57	0,58	0,51	0,59	0,53	0,57	0,55	0,56	0,61	0,61	0,7	0,63
Danimarka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,5	0,5	0,59	0,55	0,52	0,53
Almanya	0,61	0,53	0,5	0,47	0,44	0,42	0,41	0,38	0,37	0,36	0,33	0,33	0,34	0,33	-	-
Fransa	0,5	0,5	0,53	0,53	0,56	0,58	0,55	0,54	0,56	0,54	0,54	0,56	0,6	0,59	0,58	-
İtalya	0,83	0,87	0,87	0,85	0,88	0,88	0,84	0,86	0,86	0,8	0,8	0,84	0,89	0,88	0,88	-
Hollanda	2,74	2,39	1,68	-	1,53	-	1,54	-	1,48	-	1,58	-	1,48	-	1,44	-
Portekiz	0,68	0,49	0,53	0,6	0,53	0,52	0,48	0,47	0,48	0,47	0,49	0,54	0,59	0,51	0,48	0,41
İsveç	0,19	0,18	-	0,26	0,29	0,32	0,31	0,34	0,39	0,39	0,36	0,35	0,36	0,34	0,33	0,34
İngiltere	0,52	0,52	0,53	0,54	0,54	0,48	0,47	0,49	-	0,9	0,96	0,91	1,05	1,02	0,94	0,92
Türkiye	0,45	0,47	0,2	0,22	0,08	0,11	0,38	0,4	0,4	0,41	0,43	0,41	0,5	0,45	-	-

Kaynak: Eurostat verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

6. SONUÇ

Türkiye'nin Kalkınma Planlarında çevre politikaları incelendiğinde, ilk başlarda var olan kirliliği giderici amaçlara dayalı politikalar dikkati çekmekte, daha sonraları ise önleyici politikalar uygulanmakta ve çevrenin ekonomi ile bütünleşmesine öncelik veren sürdürülebilir kalkınma anlayışına uygun politikaların uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca, kalkınma planlarında uygulanan çevre politikalarında, değişen ekonomik ve siyasal koşulların paralelinde, çeşitli politik amaçların da yer aldığı görülmektedir. Bunların sonucunda ise, kıt kaynaklarla bu denli amacın nasıl gerçekleştirileceği ve bunların nasıl koordine edileceği konusunun planlarda yer almaması dikkat çekmektedir. Yine Türkiye'nin çevre politikaları incelendiğinde genel olarak çevre konusunun olumlu yönde değiştiği; ancak, sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda, çevre politikaları ile ekonomik ve sosyal gelişme politikalarının yeterince bütünleştirilemediği sonucuna varılmıştır.

Türkiye söz konusu Avrupa Birliği bünyesindeki ülkelerle, özellikle de gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında çevresel kamu harcamalarında oldukça alt seviyelerde kalmaktadır. Özellikle ulusal hasıladan çevresel harcamalara aktarılan pay seçilen Avrupa Birliği ülkelerinin oldukça altındadır. Çevresel harcamaların bir maliyet unsuru gibi düşünülmesi ulusal hasıladan ayrılan bu payın düşük olmasının en büyük sebebidir. Ancak; çevresel yatırımlar sonucu üretim teknolojilerinin geliştirilmesi, kısa vadede maliyetleri arttıran bir unsur olarak görünse de uzun vadede rekabet gücü açısından bir avantaj haline gelecektir.

Çevresel politikalar ile diğer ekonomi politikaları arasında uyumun sağlanması ve doğal kaynaklarla çevre koşullarının birlikte değerlendirilmesi son derece önemlidir. Çevresel kaynaklardan fedakârlık ederek, yüksek büyüme hedeflemek; kısa vadede olumlu gibi görünse de, uzun vadede sürdürülebilir kalkınma için olumsuzluk teşkil edecektir.

Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi ve gelecek nesillere yaşanabilir bir çevre bırakmak için çevre üzerinde var olan baskıların hafifletilmesi ve ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu nedenle bireylerin, firmaların, sivil ve resmi tüm kuruluşların çevre koruma konusunda üzerine düşeni yapmaları sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

Ağca, Barçın, (2002), Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi, http://www.mfa.gov.tr/dunya-surdurulebilir-kalkinma-zirvesi_johannesburg_-26-agustos---4-eylul-2002_.tr.mfa (E.T. 20.12.2012)

Bozkurt, Yavuz (2010), Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Çevre Politikalarının Dönüşümü, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, s:52-61

- Demir, Cengiz ve Çevirgen, Aydın (2006), Turizm ve Çevre Yönetimi - Sürdürülebilir Gelişme Yaklaşımı, Ankara,Nobel Yayın, s:95
- Erdoğan, Nazmiye (2003), Çevre Ve (Eko)Turizm, Ankara,Erk Yayınları, s:16
- Ertürk, Hasan (2009), Çevre Bilimleri, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, s:422
- Finco, A., Nijkamp, P. (2001), Pathwaysto Urban Sustainability, Journal of EnvironmentalPolicy&Planning, s:292
- Gherasim, MihaelaElvira (2012), The Fundamentals of Sustainable Development, Academy of EconomicStudies, Bucharest, ContemporaryReadings in LawandSocialJustice, Vol:4(1), s:447
- Marin ve Yıldırım (2004), Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar-Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetimsel Perspektifler, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım, s:450
- Goodland, Robert (1995), TheConcept of EnvironmentalSustainability”, AnnualReview of EcologyandSystemaics
- Görmez, Kemal (2007), Çevre Sorunları, Ankara,Nobel Yayın Dağıtım, s:12
- Ibrahim, Patmawati, Basir, SitiArni and Rahman, AsmakAb (2011), Sustainable Economic Development: Concept, Principles and Management from Islamic Perspective, European Journal of Social Sciences, Vol:24, No:3
- Karabıçak, Mevlüt, (2008), Çevre Sorunlarının Ekonomik Analizi ve Bu Sorunların Yerel Yönetimler Açısından Değerlendirilmesi, Yerel Siyaset Dergisi, Sayı:35, s:47
- Kates, Robert W., Parris, Thomas M., Leiserowitz, Anthony A. (2005), What is sustainable development? Goals, Indicators, Values and Practice, Environment: Science and Policy for Sustainable Development, Vol.47, No.3, s:11
- Keleş, Ruşen. ve Hamamcı, Can (1997), Çevrebilim, Ankara,İmge Kitabevi, s:250
- Kılıçoğlu, Pınar (2005), Türkiye'nin Çevre Politikalarında Sürdürülebilir Gelişme, Ankara, Turhan Kitabevi, s:66-79
- Mengi, Ayşegül ve Algan, Nesrin (2003), Küreselleşme ve Yerelleşme Çağında Bölgesel Sürdürülebilir Gelişme: AB ve Türkiye Örneği, Ankara,Siyasal Kitabevi, s:230-239
- Mutlu, Ahmet (2006), Sürdürülebilir Kentsel Gelişme Çerçevesinde Orta Ölçekli Kentlere Dönük Kent Planlama Yöntem Önerisi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s:84
- O' Connor, Martin (2002), Sustainable Development: SomeStartingPoints, Merlin'sForest/La Forêt de Brocéliande, Versaille, http://broceliande.c3ed.uvsq.fr/DD/DDpres/Sust_dev.pdf, (15.02.2011)

Parlak, Bekir (2004), ‘Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar-Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetmel Perspektifler’İçinde Mehmet C. Marin ve Uğur Yıldırım (Editörler), Çevre-Ekoloji-Çevrebilim: Kavramsal Bir Tartışma, İstanbul, Beta Basım Yayım, s:16

Rio’dan Rio’ya: Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınmanın Mevcut Durumu, T.C. Kalkınma Bakanlığı, s:8[http://ab.immib.org.tr/web/eklenti/Rio+20-Taslak-Mevcut-Durum Raporu.pdf](http://ab.immib.org.tr/web/eklenti/Rio+20-Taslak-Mevcut-Durum-Raporu.pdf) (E.T. 05.02.2013)

Türkman, Ayşe (2000), Yaşanabilir Bir Çevre İçin, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, s:36

Yıldırım, Uğur ve Göktürk, İsmail (2004), Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar-Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetmel Perspektifler İçinde ‘Sürdürülebilir Kalkınma’, Mehmet C. Marin, Uğur Yıldırım (Editörler), İstanbul, Beta Basım Yayım

www.tuik.gov.tr (E.T. 05.04.2014)

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> (E.T. 20.04.2014)